

UOT 94 (479.24)

**XIX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT
KƏNDİNDƏ TORPAQDAN VƏ SUDAN İSTİFADƏNİN VƏZİYYƏTİ**

M.Q.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
mehmanabdullayev@bsu.edu.az

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatı, torpaqdan və sudan istifadə məsələləri indiyədək aqrar tarixşünaslığımızda lazımı şəkildə araşdırılmamışdır. Hazırkı məqalədə rus müstəmləkəçiliyi şəraitində Azərbaycanın dövlət kəndində torpaqdan və sudan istifadənin vəziyyəti, bölgəyə xristian etiqadlı xalqların kütləvi şəkildə köçürülməsinin dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatına təsiri, Rusiyanın yarıtmaz torpaq siyasəti nəticəsində bu kəndli kateqoriyasının ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti müxtəlif arxiv fondlarından əldə edilən ilkin və yeni mənbələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya imperiyası, dövlət kəndi, köçürmə siyasəti, torpaqdan istifadə, sudan istifadə

Aqrar tarixşünaslığımızda XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndində torpaq münasibətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Məşhur tədqiqatçı alim Tofiq Mustafazadə arxiv fondlarından böyük zəhmət hesabına toplayıb çap etdirdiyi statistik sənədlərdə [11] və monoqrafiyasında [12] bütün Azərbaycanda deyil, yalnız Quba əyalətində XIX əsrin 30-cu illərində dövlət xəzinəsinə məxsus torpaq fondu haqqında çox qiymətli və zəngin məlumatlar toplamışdır. T.Mustafazadənin çap etdirdiyi sənədlər toplusu və həmin sənədlərin Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində orijinal nüsxələri əsasında apardığımız hesablamalara görə 1831-ci ildə Quba əyalətində mövcud olan 290 kənddə 11399 təsərrüfat fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 211 kənddə 7489 kəndli təsərrüfatı dövlət xəzinəsinə məxsus idi. Quba xanlığında əkinə yararlı olan 56649 ruba (1 ruba 0.75 desyatin) torpaq sahəsinin 32169 rubası [12, 24] və yaxud 56,9 faizi dövlət xəzinəsinə məxsus idi. Quba bölgəsində siyahıya alınan 40490 nəfər kişi (qadınlarla birlikdə 81000 nəfər) əhalisindən 27 169 nəfəri və yaxud 67%-i dövlət xəzinəsinə məxsus torpaqlarda, 13321 nəfəri (qadınlarla birlikdə 26600 nəfəri) və yaxud 33%-i xüsusi sahibkarlara məxsus torpaqlarda yaşayırdı [2, iş

342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Sənədlərin təhlili göstərir ki, Quba bölgəsi üzrə əkinə yararlı torpaqların ümumi həcmi 56649 rubaya çatırdı ki, bunun da 32169 rubası (56,8 %-i) dövlət xəzinəsinə, 23480 rubası (43,2%-i) ali zümrəyə məxsus idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639]. Əkinə yararlı olmayan 96621 rubalıq torpaq sahəsinin 67310 rubası (69,7%-i) dövlət xəzinəsinin, 28311 rubası (30,3%-i) xüsusi sahibkarların payına düşürdü. Quba bölgəsi üzrə 21142 ruba biçənək sahəsinin 14257 rubası (67,4%-i) dövlət xəzinəsinin, 6855 rubası (32,6%-i) xüsusi sahibkarların əlində cəmləşmişdi. Quba üzrə maldar əhalinin istifadə etdiyi otlaqların ümumi sahəsi 20406 rubaya çatırdı ki, bunun da 16616 rubası (81,4%-i) xəzinəyə, 3709 rubası və yaxud 18,6 %-i isə xüsusi sahibkarlara məxsus idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Bir qədər sonrakı dövrə, 1852-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Şamaxı quberniyasının Şamaxı, Şuşa, Nuxa (Şəki), Bakı, Lənkəran və Dərbənd quberniyasının Quba qəzalarında qeydiyyatdan alınan 1874 kənd və eldə 83017 ailə yaşayırdı. Bu ailələrdən 54799-u dövlət torpaqlarından, 28218-i isə xüsusi sahibkarlara məxsus torpaqlardan istifadə edirdi [1, iş 5, v.9-74].

Əkinə yararlı və yararlı olmayan torpaq sahələri, biçənək və otlaqlarda daxil olmaqla Quba əyaləti üzrə ümumi torpaq sahəsi 192825 ruba idi. Bu qədər torpaq sahəsinin 128418 rubası (66,6%-i) əvvəlki xəzinəsinin, xanlıq ləğv olunduqdan sonra Rusiya dövlət xəzinəsinin, 64407 rubası (33,4%-i) isə ali zümrənin ixtiyarında idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Qeyd etmək lazımdır ki, istər dövlət, istərsə də sahibkar kəndlilərinin yaşayışı, habelə vergi ödəmək imkanında olması birbaşa onların nə dərəcədə torpaqla təmin edilməsindən asılı idi. Oturaq və yarımköçmə (yaylaq-qışlaq) həyat tərzini keçirən kəndlilərin torpaqla təminatı kimi həssas məsələ ilə müstəmləkəçi orqanlar ciddi şəkildə məşğul olmur, bu məsələnin həlli illərlə uzadılırdı. Rusiyadan köçürülüb gətirilən, yolunu azmış müxtəlif təriqətlərə yuvarlanmış bidətçi rusları belə, müsəlman-türk əhalisindən üstün tutan çar hökuməti belə köçkünlərin torpaqla təmin olunması məsələsini dərhal həll edirdi.

Çox maraqlıdır ki, Rusiya imperatoru I Nikolay tərəfindən 31 oktyabr 1830-cu ildə imzalanmış ali fərmanda aztorpaqlı dövlət kəndlilərinə torpaq payı ayrılması nəzərdə tutulmuş və bu fərman maliyyə naziri tərəfindən icra üçün Qafqazın baş hakimi general qraf Paskeviçə göndərilmişdi. Baş hakim maliyyə nazirinə göndərdiyi 26 mart 1831-ci il tarixli raportunda müsəlman-türk əhalinin yaşadığı bölgələrdə çar fərmanının icrasını mümkün hesab etmiş və bunu aşağıdakı səbəblərlə izah etməyə çalışmışdı: Birincisi, müsəlman bölgələrində kameral siyahıyaalma başa çatdırılmadığı və mərzləşdirilmə işi aparılmadığından dövlət kəndlilərinin ümumi sayı və hər kəndliyə düşən pay torpağının ölçüsü hələ də məlum deyildir; İkincisi, kəndlilərin dövlətə və ya

sahibkarlara məxsusluğu ilə bağlı iddia və mübahisələr hələ də həllini tapmamışdır; Üçüncüsü, bağ və öz təsərrüfatı olan kəndlilərin torpağa ehtiyacı ödənilmişdir; Dördüncüsü, yeni ayrılacaq torpaqlarda yeni təsərrüfat qurulması dövlət kəndliləri üçün çox ağır olardı [9, iş 2657.v.3-5, iş 3783,v.1-5; 6, iş 36,v.1-3; 7, dok.61,c.51]. Baş hakim bu izahatından razı qalan Rusiyanın maliyyə naziri ehtiyac və zərurət olarsa, yerli qaydalara uyğun şəkildə aztorpaqlı dövlət kəndlilərinə torpaq payı ayırmağı qraf Paskeviçə tövsiyə etmişdi. Ali çar fərmanının yerinə yetirilməsinə mane olan baş hakim qraf Paskeviç vəziyyəti getdikcə ağırlaşan və hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində daha çox pulla tələb edilən vergilərin ağırlığına tab gətirə bilməyən aztorpaqlı və torpaqsız dövlət kəndlilərinin sosial-iqtisadi durumunun yüngülləşdirilməsi ilə ciddi şəkildə məşğul olmaq əvəzinə, bölgəyə köçürüləcək xristian əhalinin yerləşdirilməsi üçün ciddi-cəhdlə torpaq axtarışına çıxmışdı. Onun göstərişi ilə XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanın Gəncə, Şirvan, Qazax və Şəmşəddil bölgələrində köçürmə fondu üçün 5900-ə yaxın ailənin (30 min nəfərin) yerləşdirilməsi üçün boş torpaqlar müəyyən edilmişdi [9, iş 2670,v.46-50, iş 2676,v.1-25, iş 2968,v.14-17, iş 3198,v.2-15].

Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında yaşayan təriqətçi və bidətçi xristian əhalini rəsmi provoslav məzhəbi üçün böyük təhlükə sayan I Nikolay onların Cənubi Qafqaza zorla köçürülməsi ilə bağlı 1830-cu il oktyabrın 20-də və 1831-ci il yanvar ayının 21-də iki fərman vermişdi. Çar eyni zamanda 1842-ci ilin dekabrın 14-də Dövlət Əmlakları Nazirliyi tərəfindən təriqətçi əhalinin köçürülməsi ilə bağlı hazırlanan qayda və təlimatları da təsdiq etmişdi [4, iş 303,v.2; 13, iş 79,v.43,46,59]. 1830-1831-ci illərdə çar fərmanları verildəndən sonrakı dörd il ərzində Azərbaycanın Qarabağ və Şirvan bölgələrində 504 təriqətçi ailə və yaxud 1296 kişi, 1226 qadın, cəmi 2522 nəfər köçürülərək yaşayış yeri və torpaqla təmin olunmuşdu. Qarabağa köçürülən 30 təriqətçi duxobor ailəsinə yerləşmək üçün 160 desyatin, taxıl əkini və otlaq yeri kimi isə fantastik ölçüdə -1000 desyatin torpaq sahəsi verilmişdi. Köçkünlər yerli əhalinin hesabına torpaqla yanaşı, ərzaq məhsulları ilə də təmin olunurdular [9, iş 2935, v.87-89; 13, iş 79,v.46-50; 10]. Rus hökumətinin bu ikiqat zülm siyasəti heç şübhəsiz, Azərbaycan kəndliləri içərisində ciddi narazılıq yaradırdı.

Azərbaycanın Şirvan bölgəsinə köçürülüb gətirilən bidətçi molakanların yerləşdirilməsi üçün qabaqcadan boş xəzinə torpaqları ayıran rus hakimiyyət orqanları bir çox hallarda yerli əhalinin xüsusi torpaqlarını, qışlaq və yaylaqlarını bu məqsədlə əllərindən almaqdan çəkinmirdi. Arxiv sənədinə görə Şirvan qəzasının 200 həyətdən ibarət min nəfərdən çox kəndlilin yaşadığı Xalaç köçünün (elinin) sakinləri 1841-ci ildə Qafqazın rəsmi orqanlarına şikayət məktubu göndərərək bildirirdilər ki, onlara məxsus əkinəyararlı torpaqlar Rusiyadan gətirilən Xilqimilinski molakanlarına verildiyinə görə xəzinənin çəltik əkinləri məhv olunmuşdur. Bunu nəzərə alaraq Qaracalı kəndində boş qalmış əkinəyararlı torpaqların onlara ayrılmasını xahiş edirdilər [4, iş 15, v.1]. Çox maraqlıdır ki, molakanlar bölgəyə gələr-gəlməz torpaqları əllərindən alınmış

Xalaç sakinlərinin şikayət ərizəsi Qafqazın inzibati orqanları arasında 2 il ərzində gedib-gələndən sonra nəhayət, 1843-cü il avqust ayının 20-də Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatası Xalaç elinin oturaq həyata keçirilməsi, Qaracalıdakı 100 tağarlıq (300 desyatin) çəltik əkinlərinin onların ixtiyarına verilməsi və onlardan dövlət kəndlisi kimi torpaqdan istifadəyə görə vergi tələb olunması haqqında sərəncam vermişdi. Bu sərəncam 1844-cü ildə həyata keçirilmişdi [4, iş 15,v.7-8,11-12].

Şirvan qəzasının Qəbirstan nahiyəsinin Ərəb Şahverdibəy, Böyük Təhlə, Ərəb Cəbirli, Ərəb Qədimli ellərinin sakinləri 1843-cü ilin oktyabrın 14-də Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasına ərəb əlifbası ilə türk dilində göndərdikləri şikayət ərazisində onların torpağa kəskin şəkildə ehtiyacları olduğu halda, onlardan alınıb Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından köçürülüb gətirilmiş təriqətçi molakanlara verilmiş əkin və otlaq yerlərinin geri qaytarılmasını tələb edirdilər [4, iş 112,v.1-4]. Qərribə də olsa, kəndlilərin şikayət ərizəsinə çox qısa müddətdə, bir həftə ərzində baxaraq rədd edən Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatası 1843-cü il oktyabrın 21-də məsələ ilə bağlı aşağıdakı məzmununda cavab göndərmişdi: 1.Təriqətçi molakanların artıq həmin torpaqlarda məskunlaşması əsas götürülməli; 2.Həmin kənd sakinlərinin aztorpaqlı olub-olmaması hökumətə məlum deyildir. 3.Həmin ellərin sakinləri əllərində nə varsa, onunla da kifayətlənsinlər [4, iş 32,v.5-5arx.].

1842-ci ilə aid sənəddə Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından, xüsusilə Yenisey quberniyasından təriqətçi rusların zorla köçürülüb, Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində-Talış qəzasında yerləşdirilməsindən bəhs edilir. Maraqlı cəhət ondadır ki, bu bölgəyə gətirilən təriqətçi ruslar Xəzər Palatasına müraciətlərində onların Göytəpə arxı ətrafındakı gözəl iqlimli məhsuldar torpaqlarda yerləşdirilməsini xahiş edir və burada ev tikmək, təsərrüfatla və ilk növbədə, taxılçılıqla məşğul olmaq istədiklərini bildirdilər [4, iş 333,v.1-2].

Xəzər Palatasının Qafqaz üzrə köçkünlərin yerləşdirilməsi komissiyasına 25 yanvar 1850-ci ildə göndərdiyi məktubun məzmununda aydın olur ki, 20 il ərzində hər il 50-dən çox rus təriqətçi ailəsinin gəldiyi tək bir Şamaxı quberniyasında onların bu bölgədə məskunlaşdırılması və köçkünlərə ev şəraiti yaradılması üçün Rusiya dövləti tərəfindən bir qəpik belə xərclənməmişdi. Hələ üstəlik Xəzər Palatası və Şamaxı qubernatoru həyasızcasına Qafqaz canişininə bu məsələnin həlli üçün hər hansı bir vəsaitin ayrılmasına ehtiyacın olmadığını bildirdilər [4, iş 315,v.2-4 arx.]. Bu sənəd aydın şəkildə göstərir ki, rus təriqətçilərinin Azərbaycanda məskunlaşdırılması hökumətə demək olar ki, havayı başa gəlirdi. Təbii ki, bütün bu xərclər torpaq ehtiyacının ödənilməsi tələbi hökumət tərəfindən çox vaxt yerinə yetirilməyən, bu ölkənin əsil sahibləri olan, çoxsaylı natural və pul vergilərinin ağırlığında əzilən yerli dövlət və sahibkar kəndlilərinin hesabına ödənilirdi.

Müstəmləkəçi orqanlar rus təriqətçilərinin yerləşdirilməsi zamanı “hərada boş torpaq var, orada” prinsipi ilə hərəkət etdiyindən demoqrafik baxımdan böyük artım potensialına malik olan Azərbaycan kəndlilərinin gələcək prespek-

tivi haqqında qətiyyəən düşünmürdü. Məsələn, Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsində dövlətə məxsus Ruşan kəndinin sakinləri 1846-cı ildə qəza rəisinə göndərdikləri şikayət ərizəsində bildirdilər ki, onların kəndindəki bütün boş torpaqlar hələ 1836-cı ildə Topçu molakanlarına verilsə də, ruşanlılar indiyədək əkinəyararlı torpaqlara ehtiyacları haqqında rus hökumətinə müraciət etməyiblər. İndi isə Topçu molakanları Tiflis quberniyasının Lori düzünə köçürüldüklərindən onlardan qalan boş torpaqların Ruşan kənd sakinləri üçün ayrılmasını xahiş edirlər [4, iş 260,v.1]. Qəza rəisinin bu məsələ ilə bağlı Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasına göndərdiyi 10 iyul 1846-cı il raportunda Ruşan kəndində dövlətə məxsus 30 kəndli həyətinin və yaxud 148 nəfər kişinin sərəncamında 500 desyatin taxıl əkini üçün yararlı torpaq olduğu, Topçu molakanlarından 250 desyatınə yaxın əkinəyararlı torpaq sahəsinin qaldığı bildirilirdi. Ruşan kənd sakinlərinin 1848-ci il oktyabrın 5-də bu məsələ ilə bağlı ikinci müraciətindən sonra nəhayət, 1848-ci il oktyabrın 14-də Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası molakanlardan qalan boş torpaqların “müvəqqəti” olaraq onların istifadəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [4, iş 260,v.1 arx. 5 arx.10]. Bu sənəd rus müstəmləkəçi rejimi şəraitində Azərbaycan dövlət kəndlisinin necə ağır vəziyyətdə yaşadığını göstərir. Əvvəlcə əllərindən alınmış torpaqların belə onlara iki il uzadılandan sonra müvəqqəti olaraq yalnız istifadə üçün verilməsi bunu əyani şəkildə sübut edir. Eyni zamanda əgər 1846-cı ildə bu kənddə hər kişi kəndliyə 3,4 desyatin torpaq payı düşürdüsə, indi isə bu rəqəm 5 desyatından bir qədər çox idi.

Müstəmləkəçi orqanlar bəzi hallarda dövlət xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq üçün xəzinə sakinlərinin torpaqla bağlı bəzi müraciətlərini müsbət həll etməyə məcbur olurdu. Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsinin 158 nəfər kişi əhəlisinə malik olub, dəmirçiliklə və qaba yun emalı ilə məşğul olan və 6.5 tağar ölçüdə əkinəyararlı torpaq sahəsindən istifadə edən Zarat kəndinin sakinləri 1846-cı ildə hökumətə müraciətlərində bildirdilər ki, taxıl məhsullarını pulla satın aldıklarından və çox kasıb yaşadıklarından istehsal etdikləri məhsula görə dövlət vergilərini böyük çətinliklə ödəyə bilirlər. Bunu nəzərə alıb, Abiyaylaq adlanan ərazidə xəzinəyə məxsus olan torpaqların əkin yeri kimi onlara verilməsini xahiş edirlər. Əvəzində həmin torpaqlarda taxılçılıqla məşğul olub, əldə etdikləri məhsulun onda birini xəzinəyə ödəməyə razıdırlar [4, iş 266.v.1-3]. Qəza və nahiyə rəislərinin bu məsələ ilə bağlı yuxarı instansiyalara göndərdikləri iki raportun məzmunundan aydın olur ki, Abiyaylaqdakı 30 tağar (1 tağar 3 desyatınə bərabər idi, yəni 90 desyatın) əkin yerinin Qocayevə iltizama verilməsindən hər il xəzinə 51 gümüş manat gəlir götürürdü. Həmin yaylaqda yerləşən və 100 desyatın sahəyə malik olan Lələ Əhmədli elini iltizama götürən Afanasi Lalayev hər il iltizam haqqı olaraq 10 gümüş manat gəlir əldə edirdi. Buna baxmayaraq 100 desyatın sahəsi olan Lələ Əhmədli elinin Zarat sakinlərinə verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi [4, iş 266,v.6-6 arx.]. Bu təklif əsasında Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurası 1847-ci il 17 iyulda Abiyaylaqdakı adı çəkilən 100 desyatınlik torpaq sahəsinin iltizamçıdan geri

alınması, ona əvəzində başqa yer təklif olunması və həmin torpağın maldəhət vergisi ödəmək şərti ilə Zarat sakinlərinin “istifadəsinə verilməsi” haqqında qərar qəbul olunmuşdu [4, iş 266,v.13-14]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 148 iş qabiliyyəti olan 15 yaşına çatan kişi üçün 100 desyatin torpaq sahəsi normal təsərrüfat qurmaq üçün kifayət deyildi.

Quba qəzasının Həsənqala xəzinə kəndlərinin aztorpaqlı olmaları ilə bağlı ərizəsi əsasında Qafqaz canişinin Xəzər vilayəti idarəsinin rəisi 12 iyul 1846-cı ildə həmin kəndin torpağa ehtiyacı olan bütün sakinlərinin digər dövlət kəndliləri ilə eyni miqdarda torpaq sahəsi ilə təmin edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [3, iş 33.v.6-7].

Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsinin Mican kəndinin sakinlərinin əlindən alınan torpaqlarda molakanlar üçün Surxov adlanan rus kəndi salınmışdı. Rus təriqətçiləri üçün ayrılmış həmin torpaq sahəsi 300 desyatınə çatırdı. Başqa bir sənəddə 936 desyatin olduğu göstərilir. Həmin torpaqlar meşəlik ərazidə yerləşdiyindən əkinçilik üçün yararsız olması səbəbindən 1847-ci ildə rus köçkünləri üçün Qafqaz adlı yeni rus məskəni salınmışdı. Mican kəndinin 35 sakininin “məlum olmayan səbəblərdən onların əlindən alınmış molakanlara verilən” torpaqların geri qaytarılması haqqında “acizənə xahişinə” Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası müsbət cavab vermişdi. Mican kənd sakinlərinə dövlət xəzinəsinə maldəhət ödəmək şərti ilə molakanlardan boşaldılmış həmin torpaqlardan istifadə hüququ verilmişdi [5, iş 21,v.1-5]. Sənəddən göründüyü kimi, Mican sakinlərinin torpaqları onlara sahiblik deyil, istifadə hüququ ilə qaytarılmışdı.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndində rus dövləti xəzinəyə məxsus sakinlərin lazımı ölçüdə torpaq sahəsi ilə təmin edilməsi məsələsi ilə demək olar, ciddi şəkildə və axıradək məşğul olmurdu. Əldə olan sənədlər isə bu kateqoriyadan olan kəndlilərin böyük hissəsinin aztorpaqlı olduğunu ortaya çıxarır. Məsələn, Şirvan qəzasının Lahıc nahiyəsində xəzinəyə məxsus olub, 64 evdən ibarət Aqan kəndinin cəmi 40 tağar ölçüdə torpaq sahəsi var idi. Həmin torpaqların cəmi 25 tağarı (75 desyatini) əkinə yararlı idi. Hər həyətdə hətta azı iki 15 yaşına çatmış kişinin (çox zaman üç 15 yaşına çatan kişi) yaşadığı nəzərə alınarsa, 128 nəfər kişi kəndliyə təxminən 0.6 desyatin torpaq sahəsi düşürdü [4, iş 146.v.1-2]. Heç də təsadüfi deyil ki, Aqan kənd sakinlərinin 25 il əvvəl Şirvan hakimi Mustafa xanın dövründə İsmayıl bəy tərəfindən onların əllərindən alınmış, İsmayıl bəydən isə müsadirə edilərək xəzinənin ixtiyarına keçmiş, 40 tağar sahəyə malik Çırağan yaylağı ilə bağlı 1844-cü ildə qaldırdıqları iddia ərizəsinə rus hakimiyyət orqanları diqqətlə yanaşmışdılar. 2755 qoyunun otarıldığı Çırağan yaylağı eli 31 manat 41 qəpiyə Qocayevə iltizama verilsə də, Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasının müsbət rəyi əsasında Zaqafqaziya Diyarının Baş İdarə Şurası 1845-ci il martın 29-da həmin yaylağın iltizamdan çıxarılması və yaylaqdakı 40 tağar ölçüdə (120 desyatin) torpaq sahəsinin Aqan xəzinə kəndliləri üçün ayrılması haqqında sərəncam vermişdi [4, iş 146,v.2,4-4 arx.,13-13 arx.]. Həmin xəzinə kəndlilə-

rinin dövlətə yeni ayrılmış torpaqlara görə ödyəcəyi vergilərdən iltizamla müqayisədə daha çox gəlir götürmək məqsədi ilə atılan bu addım da Aqan kəndlilərinin torpaq ehtiyacını tam şəkildə ödəyə bilməzdi. Çünki ən yaxşı halda indi 15 yaşına çatmış hər kişi kəndli 0.6 desyatin əvəzinə, 1.5 desyatin torpaq sahəsi ilə təmin olunmuşdu.

XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, xüsusilə Quba qəzasından dövlət kəndlilərinin mövcud ağır vergi sistemi şəraitində onların kifayət qədər torpaqla təmin olunmaması ilə bağlı ərizə və şikayətlərinin çoxalması rus hökumətini narahat etməyə başlamışdı. Dərbənd quberniya idarəsinə Quba qəzasının müxtəlif dövlət kənd sakinlərindən daxil olan şikayət ərizələrində hökumət qarşısında onların torpaqla təminatı ilə bağlı aşağıdakı məsələlər qaldırılmışdı: 1. Xəzinə sakinlərinin taxıl əkini üçün kifayət qədər torpağa malik olmaması və onlara xəzinə otlaq yerləri hesabına torpaq ayrılması; 2. Bir kənddən digərinə verilən torpaqların geri qaytarılması; 3. Müxtəlif dövlət idarələrinin ehtiyacı üçün alınmış torpaqların əvəzinə torpaq ayrılması; 4. Dövlət kəndlərində mövcud torpaq mübahisələrinin həll edilməsi [5, iş 4, v. 14].

Bütün bu sadalanan məsələlər Şamaxı qəzasındakı dövlət kəndliləri üçün də səciyyəvi idi. Hələ üstəlik bölgədə rus təriqətçilərinin yerləşdirilməsi xəzinə kəndlilərinin torpaq azlığının səbəbləri içərisində ön sıraya keçmişdi. Şamaxı qəza rəsinin Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasına 1849-cu ildə göndərdiyi raportda bu açıq şəkildə belə etiraf olunurdu: “Rus köçkünlərinin yerləşdirilməsi üçün böyük miqdarda torpaqların ayrılması nəticəsində aztorpaqlı dövlət sakinlərinə vermək üçün bölgədə demək olar ki, boş torpaq qalmamışdır” [5, iş 30, v. 16 arx.].

Dərbənd qubernatorunun Quba qəzasının aztorpaqlı dövlət kəndliləri ilə bağlı Yelizavetpol qəzasının torpaqözlən məmuruna 7 noyabr 1849-cu ildə verdiyi sərəncam bu məsələ ilə bağlı bir sıra yeni cəhətləri üzə çıxarır. Qubernator həmin kəndlilərin təkə otlaq yerləri hesabına deyil, torpağı normadan çox olan kəndlərdən torpaq sahəsi kəsb götürmək yolu ilə təmin etməyi və bu zaman kənd və otlaq sahələrinin dəqiq planını çəkməyi xüsusi olaraq tapşırırmışdı [5, iş 4, v. 14 arx.].

Dərbənd qubernatoru 1842-ci ildə qəbul edilmiş Qərarlar toplusunun 12-ci cildinin xəzinə kəndlilərinin rifahının təmin olunmasını nəzərdə tutan 10-cu maddəsinin birinci bəndinə əsaslanaraq belə bir göstəriş vermişdi ki, hansı dövlət kəndində adambaşına 8 desyatinədən artıq torpaq sahəsi düşürsə, həmin torpaqlar kəsilərək götürülüb ehtiyacı olan xəzinə sakinlərinin ixtiyarına verilsin [5, iş 4, v. 14 arx.]. Bu sənədin əhəmiyyəti ondadır ki, dövlət kəndlərində 15 yaşına çatmış hər bir kişi kəndlinin istifadə etməli olduğu torpağın maksimum həddinin 8 desyatin həcmində məhdudlaşdırıldığını göstərir. Lakin yuxarıda dövlət kəndlərinin hər nəfərə düşən torpaq payının ölçüsü ilə bağlı gətirdiyimiz rəqəmlərin (0.6-3,4-5 desyatin) 8 desyatinlik normadan dəfələrlə az olduğunu aydın şəkildə üzə çıxarır.

Quba qəzasının xəzinəyə məxsus Cimili kəndinin sakinlərinin onlardan

alınmış Kiçik Qışlaq torpağının əvəzində son 30 il ərzində taxıl əkərək dövlətə vergi ödədikləri Qazaxlı Qışlaq torpağının onlara verilməsi ilə bağlı 1844-cü ildə göndərdikləri şikayət ərizəsindən aydın olur ki, 64-ü vergi ödəyən, 10-u vergi ödəməyən 74 həyətdən ibarət Cimili kəndi cəmi 48 desyatin yararlı torpaq sahəsinə malik idi. Qazaxlı Qışlağının Lazarevə ildə 70 gümüş manata iltizama verildiyi və həmin torpağın Cimili kəndindən çox uzaqda-7 vertlik məsafədə olması, Qışlağa bitişik olan Qazaxlı və Kamanlı kənd sakinlərinin də torpağa ehtiyaclarının olmasını əsas gətirən hakimiyyət orqanları nəhayət 3 ildən sonra, 1847-ci ildə Cimili kəndinin ətrafındakı xəzinə torpaqları hesabına onların xahişinin yerinə yetirilməsini mümkün hesab etmişdi [5, iş 4, v.7-7 arx.].

Azərbaycanın dövlət kəndlərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti onların torpaqla nə dərəcədə təmin edilməsindən və əkin sahələrinin, təsərrüfatlarının su ilə təchiz olunmasından asılı idi. XIX əsrin 40-50-ci illərində dövlət kəndləri hər iki məsələ ilə bağlı ciddi problemlərlə qarşılaşdılar. Həmin problemləri həll etməli olan rus müstəmləkə orqanlarını vergilərin yığılması və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi və xəzinənin doldurulması daha çox maraqlandırdığından bu məsələlərin həllinə ciddi şəkildə fikir vermirdilər. Belə məsələlər bəzən həll edilir, bir çox hallarda həllini tapmır, ya yarımçıq həll olunur, ya da müxtəlif bəhanələrlə təxirə salınırdı. Hökumətin yeni vergi sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı layihələrinin ciddi müzakirə olunduğu XIX əsrin 40-50-ci illərinin əvvəllərində dövlət kəndlərinin torpaq və su məsələsi üzrə ərizə və şikayətlərinin sayı durmadan artırdı. Bu məsələ ilə bağlı arxiv fondlarından seçdiyimiz bir neçə sənədə diqqət yetirək: Şamaxı quberniyasının Ərəş nahiyəsinin Şəmsabad kəndinin dövlət kəndlilərinin 1849-cu ildə ehtiyacları olduğu üçün onlara əkinə yararlı torpaqların ayrılması haqqındakı xahişi yerinə yetirilməmiş, məsələ araşdırılarkən xəzinə sakinlərinin bir torpaqdan başqasına keçmək hüququ xüsusi komissiyanın qərarı ilə tanınsa da, 1851-ci ildə iş arxivə göndərilmişdi [5, iş 142,v.1-7]. Yenə həmin quberniyanın torpaqları əlindən alınıb, rus təriqətçilərinə verilən xəzinəyə məxsus Cabanı kəndinin sakinlərinin 1849-cu ildə rus hökumətinə göndərdiyi müraciəti müsbət qarşılayan Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası 1850-ci ildə onlara həmin kənddə taxıl əkmək üçün yararlı olan başqa bir boş torpaq sahəsinin ayrılması haqqında qərar vermişdi [5, iş 147,v.1-6] Hökumətin dövlət kəndliləri ilə bağlı belə bir qərarı əslində müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin belə bir sual yaranır: niyə görə rus hökuməti rus köçkünlərini Cabanıdakı boş torpaqlarda məskunlaşdırmamış və bu kimsəsiz Cabanı sakinlərini torpaqsız qoymaqla hansı məqsədi güdmüşdür? Heç şübhəsiz milli və dini ayrı-seçkilik mövqeyindən çıxış edən rus hökuməti “öz doğma” əhalisini bu yolla yerli sakinlərin hesabına hazır əkin sahələri və işlək təsərrüfatla təmin etmək məqsədini həyata keçirmişdi. Eyni vəziyyətlə Lənkəran nahiyəsinin dövlətə məxsus sakinləri də qarşılaşmışdılar. Lənkəran yaxınlığında onlara məxsus torpaqlarda məskunlaşdırılan rus köçkünlərindən ibarət Oxlovka kəndi salınmışdı. Bu rus məskənində yaşayan molakan və subbotniklərin əkin və bostanları o dərəcədə inkişaf etdirilərək genişləndirilmişdi

ki, azərbaycanlı kəndlilərin becərdiyi çəltik əkinlərinədək gəlib çatmışdı. Bol sulu yerdə salınan və azərbaycanlılara məxsus olan çəltik əkinlərini gəlmə rusların sağlamlığı üçün təhlükəli hesab edən hökumət orqanları azərbaycanlılara bundan sonra həmin ərazidə çəltik əkməyi qadağan etmişdi. Maraqlıdır ki, 1849-cu ildə xəzinəyə məxsus yerli sakinlərə yeni torpaq sahəsi ayrılrsa da, çəltiyin yalnız su ilə becərilməsini nəzərə almayan hökumət yeni əkin yerlərinə suvarma arxı çəkilməsinə qadağa qoymuşdu. Nəticədə çəltik əkinləri yanmış və kəndlilərin çəkdiyi xərclər boşa getmişdi [5, iş 166,v.6-7,16-17,21-22]. Məsələn araşdıran hərbi qubernator 1850-ci il noyabrın 9-da Lənkəran çəltikçi dövlət kəndlilərinə eyni ölçüdə suvarılan torpaq sahəsi ayrılması haqqında qərar vermişdi. Maraqlıdır ki, qərarla kəndlilərə dəyən ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməyəcəyi qəti şəkildə vurğulanırdı [5, iş 166,v.23-23 arx.,27-28 arx.]. 1849-cu ildə Şamaxı qəzasının dövlətə məxsus olub, 40 həyətdən ibarət Zarat kəndinin taxıl əkmək və mal-qaranı otarmaq üçün onlara torpaq ayrılması haqqında Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasına göndərdikləri ərizə təmin edilməmişdi [5, iş 163,v.1-2 arx.,7-8,10 arx.].

1849-cu ildə Şamaxı qəzasının Lahıc kəndinin sakinlərinin onlara taxıl əkmək üçün torpaq sahəsi ayrılması haqqındakı xahişi də lahıclıların sənətkarlıqla məşğul olması və diyardakı bütün torpaqların ölçüsünü dəqiq şəkildə müəyyən olunmaması əsas gətirilərək rus hökuməti tərəfindən rədd edilmişdi [5, iş 175,v.1-3].

Yarımköçəri həyat tərzini keçirən əkinçilikdən daha çox maldarlıqla məşğul olan el (kəç) sakinləri də öz iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün onlara əkinə yararlı torpaqlar ayrılması və tam oturaq həyat sürmələrinə icazə verilməsi xahişi ilə rus hökumətinə tez-tez müraciətlər göndərirdilər. Məsələn, Şamaxı qəzasının 33 həyətdən ibarət olan Qaraimanlı elinin maldarlıqla məşğul olan sakinləri tam oturaq həyata keçmək üçün onlara əkinçiliyə yararlı torpaq sahəsi ayrılması haqqında rus hökumətinə 1850-ci ildə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Hökumət qəsdən onlara Şamaxıda deyil, Lənkəran qəzasında yerləşən Muğan ərazisində torpaq sahəsi ayırmağın mümkün olduğunu bildirmişdi. Lakin Qaraimanlı elinin sakinləri, hətta əbədi olaraq yarımköçəri həyat sürməyi başqa qəzaya köçüb oturaq yaşamaqdan üstün tutmuş və hökumətin bu təklifini qəti şəkildə rədd etmişdilər [5, iş 158,v.1-2,5-5 arx.].

Yenə həmin qəzanın 50 ailədən ibarət olan Ərəb Şahverdi köçünün sakinləri oturaq həyata keçib, taxılçılıqla məşğul olmaq üçün onlara Cənnətoba qışlağının verilməsi ilə bağlı 1849-cu ildə rus hökumətinə ərizə göndərmişdilər. Bir il ərzində yazışmalar aparan və xahişi rədd etmək üçün əsaslı səbəblər axtaran müstəmləkəçi orqanlarının “köməyinə” 1850-ci ildə baş vermiş təbii fəlakət gəlmişdi. Qarasu çayından gələn sel nəticəsində Cənnətoba suyun altında qalmış və bununla da məsələ “həll” olunmuşdu. Ərəb Şahverdi sakinləri tamamilə oturaq həyat tərzinə keçməkdən imtina etmişdilər [5, iş 177,v.1-4].

Arxiv fondundan seçdiyimiz sənədlərdə rus müstəmləkə rejiminin Azərbaycan kəndinə faciəvi nəticələrə səbəb olan necə bir sosial-iqtisadi bəla

gətirdiyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. 1828-1830-cu illərdə Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən 130 min nəfərə yaxın xristian erməni əhalisini köçürüb gətirərək Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Şirvan və başqa bölgələrində yerləşdirən rus hökuməti köçkünlər üçün dövlətə məxsus nə az, nə çox - 200 min desyatin torpaq ayırmış və üstəlik azərbaycanlı xüsusi sahibkarlardan 2 milyon manat dəyərində torpaq satın alaraq ermənilərin ixtiyarına vermişdi [14, 59-61]. Rus və erməni köçürmələri Azərbaycanın bütün bölgələrində həm etnik, həm də sosial problemlər yaradırdı. Bu proses Azərbaycan kəndində torpaq məsələsini getdikcə daha çox kəskinləşdirirdi. Arxiv sənədlərində İrəvan, Qarabağ, Zəngəzur, Şirvan bölgələrinə aid bununla bağlı kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir [5, iş 169,v.7-28, iş 95,v.62, iş 111,v 1-9, iş 198,v.1-1 arx.].

Rus hökuməti tərəfindən Şamaxı bölgəsinə köçürülən erməni əhalisinin məskunlaşdığı Mədrəsə dövlət kəndi 104 həyətdən ibarət idi. Mədrəsə kəndinin erməni kəndliləri 1850-ci ildə qəza rəisinə və qubernatora deyil, birbaşa Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsova müraciət edərək Şamaxı qəzasının Dərəsalqan kəndindəki xəzinə torpaqlarının onların buna ehtiyacını nəzərə alaraq mədrəsəlilər üçün ayrılmasını xahiş etmişdilər. Mədrəsə erməniləri bu torpağa gəlmə olduqlarını unudaraq məktubda həyasızlıqla onlara verilməsini istədikləri Dərəsalqan köçünün (el) sakinlərini daimi yaşayış yeri olmayan gəlmə əhali kimi təqdim etmişdilər. Halbuki bu əhali və onların ata-babaları daima bu torpaqda yaşayaraq yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olmuşdular [5, iş 203.v.1-2]. Çox maraqlıdır ki, mədrəsəlilərin müraciəti hökumət orqanları tərəfindən araşdırılarkən erməni fitnəkarlığı çılpalığı ilə üzə çıxmış və bu vəziyyət hətta rus məmurlarını da təccübləndirmişdi. Erməni şikayətinə tez və həssas yanaşan hökumət araşdırma zamanı aşağıdakıları müəyyən etmişdi: 1. Kənd 104 deyil, 234 həyətdən ibarətdir. 2.Əhalinin iki dəfədən çox artması son bir neçə ildə baş vermişdir. 3.Belə kəskin artımın səbəbi Mədrəsə ermənilərinin dövlətə məxsus ictimai torpaqları başqa bölgələrdən gələn digər zümrələrin nümayəndələrinə, təbii ki, varlı şəxslərə satması ilə bağlıdır. 4.Kəndin kasıb təbəqəsinin içərisində torpaq qıtlığının əsas səbəbi torpaqların böyük hissəsinin kəndin varlı sakinləri və Bəylər bəy Xaçanov tərəfindən mənimsənilərək xüsusi mülklərə çevrilməsi, bir hissəsinin isə onlar tərəfindən başqalarına satılmasıdır. 5.Kənddə tam özbaşnalıq hökm sürür, qayda-qanundan əsər-ələmət yoxdur. 6.Əgər bu qanunsuzluqlar baş verməsəydi, kənd sakinlərinin torpağa ehtiyacı yaranmazdı. 7.Mədrəsənin erməni sakinlərinin Dərəsalqan torpağına iddiası və əlavə torpaq tələbi tamamilə əsassızdır [5, iş 203,v.3-4]. Şamaxı qubernatorunun və Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasının təqdimatı əsasında Mədrəsə ermənilərinin torpaq tələbi hökumət tərəfindən rədd edilmiş və bununla bağlı Qafqaz canişini 1850-ci il sentyabrın 19-da xüsusi sərəncam imzalamışdı. Sərəncamda deyilirdi: Mədrəsə sakinlərinə və digər kəndlilərin xəzinə sakinlərinə onların istifadəsinə pay torpağı kimi verilmiş ictimai torpaqların satılması qəti şəkildə qadağan edilsin [5, iş 203,v.8-9]. Maraqlıdır ki, ermənilərə rəğbətlə yanaşan rus hökuməti onların yol verdiyi böyük bir cinayət əməli ilə

bağlı hər hansı bir cəza tədbiri görməmişdi.

Azərbaycanın dövlət kəndində bir cəmiyyətdə birləşən kəndlilərin pay torpaqlarının həyətlərə (ailələrə) və adambaşına görə bölgüsü sistemi hökm sürürdü. Yelizavetpol quberniyasının Şəki qəzasında torpaq payları yaşından asılı olmayaraq bir həyətdə və ya ailəyə daxil olub, vergi ödəyicisi sayılan hər nəfərə görə bölünürdüsə, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında ailənin hər evli üzvü “bir baş” hesab olunaraq torpaq payı ilə təmin olunur və həmin torpağa görə də vergi və mükəlləfiyyət ödəyirdi. Bakı quberniyasının Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarında dövlət kəndlilərinin pay torpaqlarının bölgüsü toxa və ya kotan sisteminə əsaslanırdı. Bu zaman hər kotan beş kameral həyətdən ibarət idi. Yararlı torpaqlar bölünərkən kəndli həyətlərində azı üç baş iş heyvanının olması da tələb edilirdi [8, 73-75].

Bu quberniyanın Quba qəzasına aid aparılan araşdırmalara görə kotan (xış) sistemində kəndlilərin bir kotana görə pay torpağının ölçüsü 25-30 desyatin (hər həyətdə 5-6 desyatin) arasında dəyişirdi. Çəltikçilik təsərrüfatlarını becərən dövlət kəndlilərinin torpaq payının bölgüsündə isə “xir və ya “xirə” sistemindən istifadə olunurdu. Bir xirə çəltik plantasiyası 3-4 təsərrüfat başçısının nəzarətində olan pay torpaq sahəsini əhatə edirdi [8, 76-77].

Yuxarıda göstərdiyimiz faktlar dövlətə məxsus kənd cəmiyyətlərində sakinlərin kənd adlanan inzibati ərazidə ümumi-birgə istifadə etdikləri torpaqların (otlaq, öyrüş, çəmən, meşə və s.) mövcudluğu şəraitində əkinəyararlı torpaqların getdikcə ayrı-ayrı ailələrin və ya bir qrup ailənin arasında bölünməsi prosesinin getdiyini göstərir. Bu prosesin güclənməsi heç şübhəsiz, pay torpaqlarının tədricən kəndlilərin sahibliyinə və ya mülkiyyətinə keçməsi üçün əlverişli imkan yaradırdı. Təsədüfi deyildir ki, 1857-ci ildə Rusiya imperatoru II Aleksandr dövlət torpaqlarının özgəninkiləşdirilməsi haqqında qanun imzalamışdı. Bu qanunda açıq şəkildə göstərilirdi ki, kəndlilər dövlət torpaqlarından yalnız istifadə hüququna malikdirlər [8, 149]. Lakin 1857-ci il qanunu Azərbaycanın dövlət kəndində pay torpaqlarının, bağ və plantasiyaların ayrı-ayrı kəndli ailələrinin xüsusi mülkiyyətinə keçməsi prosesinin qarşısını almaq gücündə deyildi.

Dövlətə məxsus təsərrüfatları becərən sakinlərin qarşılaşdığı ciddi problemlərdən biri də əkinlərin suvarılması məsələsi idi. Zaqafqaziya diyarında, o cümlədən Şimali Azərbaycanda xanlıqlar dövründən qalma ənənəvi suvarma sistemi rus idarəçiliyi dövründə saxlanılmış, lakin bu sahədə müəyyən dəyişikliklər də baş vermişdi. Şamaxı quberniyasının Bakı qəzasında 18 verst uzunluğunda Pereküşkül arxı olsa da, bağlar daha çox quyudan götürülən su ilə suvarılırdı. Şamaxı qəzasının əkin yerləri və bağları Göyçay çayından götürülən arxların hesabına su ilə təmin olunurdu. Kür çayından Qaracalı poçt stansiyasına qədər aparılaraq burada yaradılmış su anbarı 500 desyatinədək torpağın suvarılmasına imkan verirdi. Rus hökuməti dövründə Girdiman çayından Şamaxı qəzasının Qarabucaq kəndinə su arxı çəkilmişdi [8, 233-235].

XIX əsrin 40-cı illərinə aid bir arxiv sənədinə görə müxtəlif suvarma arx və kanallarının çəkilməsi, təmizlənməsi dövlət tərəfindən bu işə cəlb edilən

kəndlilər tərəfindən həyata keçirilirdi. Qaracalı su anbarına çəkilən Ləki, Qarabucaq və Navai arxlarında 1846-1848-ci illərdə təmir və təmizləmə işlərinə hökumətin sərəncamı ilə vergi ödəməyən dövlət kəndliləri cəlb edilmişdilər. Həmin kəndlilərə gördükləri iş üçün hər gün 10 gümüş qəpik pul ödənilirdi. Pirsaat çayından Maraqlı arxının çəkilməsinə cəlb olunan işçilərin əmək haqqının eyni qaydada ödənilməsinə dövlət xəzinəsi üçün ağır hesab edən Qafqaz canişini 1847-ci ildə ödəmənin yeni üsul ilə aparılması ilə bağlı sərəncam vermişdi. Həmin sərəncama görə bu arxın təmirində çalışan işçilərin əmək haqqı hər günə görə deyil, Əsasnamədə müəyyən olunmuş iş normasını nəzərə alaraq 12 gümüş qəpik həcmində ödənilməli idi [4, iş 247, v.165-166].

Çar hökuməti orqanları Zaqafqaziya diyarında suvarma sistemi və sudan istifadə ilə bağlı XIX əsrin 60-cı ilinədək, konkret olaraq 1846, 1857 və 1859-cu illərdə bir neçə qanun versə də, əslində torpaq, kəndli və ali zümrənin statusu kimi çox vacib məsələlərdə olduğu kimi, bu problemi də demək olar ki, həll etməmişdi. Adı çəkilən qanunlarda isə sudan istifadə və su məsələlərinin həlli sahəsində xan dövründən qalan qaydaların əsas kimi götürülməsi xüsusilə vurğulanırdı [8, 238]. Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın sudan istifadə məsələsinin tam həlli bölgədə torpaqların mərkəzləşdirilməsində təxirə salınmışdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın dövlət kəndində tez-tez su problemi yaranırdı. Məsələn, Şamaxı quberniyasının Bərgüşad kənd sakinləri Göyçay çayından çəkilən arxlarda suyun azalması nəticəsində xəzinəyə məxsus əkinlərin, bağ və bostanların məhv olması ilə bağlı 1848-1849-cu illərdə Şamaxı hərbi qubernatoruna göndərdikləri şikayət ərizələrini dörd il sonra 1852-ci ildə araşdırmağa qərar verən hökumət orqanları əslində elə bir ciddi tədbir görməyərək vəziyyəti yerində öyrənməklə kifayətlənmişdilər [5, iş 90, v.1-2 arx., 23-23 arx., 37-38, 80-85]. Çünki su azlığının səbəbi Göyçay çayının mənbəyinə yaxın olan Qəbələ nahiyəsinin 4 kəndində dövlətə məxsus təsərrüfatların həmin çaydan götürdükleri su ilə suvarılması idi [4, iş 90, v.84-84 arx.]. Maraqlıdır ki, Bərgüşad nahiyəsinin Yuxarı və Aşağı Şilyan və Qarabörk kəndlərində yaşayan dövlət kəndlərinin əkin və bağlarının suvarılmasına Hacı Musa bəy adlı əyanın mane olması və Bərgüşad arxının suyundan istifadəni onlara qadağan etməsi haqqında 1849-cu ilin yanvar ayında verdikləri ərizə ilə bağlı hökumət orqanlarının tədbirləri gecikməmişdi. Bəydən daha çox dövlətə məxsus kəndlərdə olan təsərrüfatlardakı məhsulun taleyini düşünən Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası 24 mart 1849-cu ildə Bərgüşad arxından gələn suyun 5 hissəyə bölünərək 2 hissəsinin Bərgüşad kəndinin istifadəsində saxlanması, qalan hissəsinin isə Hacı Musa bəyin, xəzinə bağlarının və Qarabörk və Şilyan kəndlərinin daimi istifadəsinə verilməsi, suyun düzgün şəkildə bölgüsünə nəzarətin isə Göyçay mirabına tapşırılması haqqında qərar vermişdi [5, iş 137, v.1-5 arx.].

Beləliklə, rus müstəmləkəçiliyinin hökm sürdüyü və bölgəyə çoxlu sayda xristian etiqadlı əhalinin köçürülüb yerləşdiyi çox ağır və mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatı və sudan istifadənin vəziyyəti

yəti yarıtmaz idi. Dövlətin qayğısından məhrum olan və ağır vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyən Azərbaycanın xəzinə kəndliləri aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 6, siyahı 1
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 24, siyahı 1
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 30, siyahı 1
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 32, siyahı 1
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 36, siyahı 1
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 63, siyahı 1
7. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. под ред. А.Берже. Том 7, Тифлис, Типография Главного Управления наместника Кавказского, 1878, 993 с.
8. Егизаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч.1, Сельская община. Словный строй внутренняя организация и управление общины в связи с землевладением, водовладением и податным обложением. Типография Императорского Университета, Казан, 1889, 336 с.
9. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 2, siyahı 1
10. Газета «Кавказ», 22 апреля 1850 г. N.32
11. Quba əyalətinin kameral təsviri, 1831-ci ildə kollec rəqistratoru Xotyanovski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllərin müəllifi professor Tofiq Mustafazadə. Bakı: Sabah, 2008, 752 s.
12. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 480 s.
13. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi, fond 379, siyahı 1
14. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов. Баку: Элм, 1990, 156 с.

ПОЛОЖЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗЕМЛОЙ И ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДОЙ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕРЕВНЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА В 30-50-Е ГГ. XIX ВЕКА

М.Г.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

Вопросы обеспечения земель, пользования земельными наделами и водой в государственных деревнях Азербайджана в 30-50-е гг. XIX века в отечественной историографии по сей день не нашло своего изучения на должном уровне. В предлагаемой вниманию статье, на основе нами обнаруженных новых и недавно введенных в научный оборот материалов из многочисленных архивных фондов, изучены положение с использованием земли и воды в государственной деревне в Азербайджане в условиях русского колониализма, влияние массового переселения представителей христианских народов на обеспечение земель государственных крестьян, тяжелое социально-экономическое положение этой категории крестьянства из-за неумелой и корыстной земельной политики царской России.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, государственная деревня, переселенческая политика, землепользование, водопользование

THE CONDITION OF THE UTILIZATION OF LAND AND WATER IN THE STATE VILLAGES OF AZERBAIJAN IN THE 30-50S OF THE XIX CENTURY

M.G.ABDULLAYEV

SUMMARY

The issues of land supply of the state peasants, the utilization of land and water of Azerbaijan in the 30s and 50s of the XIX century have not been yet properly studied in our agrarian historiography. The Paper analyses the situation of the utilization of land and water in the state village of Azerbaijan under Russian colonization, the impact of mass resettlement of Christian peoples on the land supply of state peasants, the difficult socio-economic situation of this peasantry because of Russia's agrarian policy on the primary and modern secondary sources.

Keywords: Azerbaijan, Russian Empire, state village, resettlement policy, utilization of land, utilization of water